

УДК 340.12 (430)

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-03

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ІМАНУЇЛА КАНТА ПРО ЗАКОНОМІРНОСТІ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ПРОЦЕСУ

Головко О. М.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
Заслужений юрист України,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net,
orcid: <http://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

АНОТАЦІЯ: філософська система Імануїла Канта є однією з найбільш складних і довершених в історії філософії. Особливу увагу мислитель приділив проблемам філософії права і філософії історії, найперше, філософії історії права і держави. Кант розглядав історико-правовий процес з позицій теорії природного права. Він поставив питання про необхідність пошуку закономірностей в розвитку права і держави та застосування філософськи-правових методів щодо дослідження подій історії права і держави. Згідно з теорією Канта історія права, як і право є ноуменами, що мають зовнішні прояви (феномени). Мислитель будував своє вчення на наступних засадах: право є мірою свободи; обов'язковою його рисою є формальна рівність. Під час аналізу змісту історико-правового процесу він спирався на розуміння подвійної природи права. Цим він зробив важливий крок до пізнішої теорії Єринга про суб'єктивне і об'єктивне право. При цьому важлива увага приділялася як питанням гідності людини як іманентної ознаки її природи, так і співвідношенню моралі і права у бутті людини, а отже в історичному процесі розвитку державно-правових явищ. «Внутрішній закон» (тобто мораль і моральність) повинен поєднуватися із «зовнішнім законом» (тобто власне позитивним правом). Їх співвідношення в контексті права як міри свободи і є у розвитку сутності процесу історії держави і права. Причинами суспільного розвитку є антагонізм між суспільними та індивідуальними інтересами і потребами, окремими людьми й соціальними групами. Кант першим вказав на дуалістичну природу людини: прагнення до спілкування і потреба до усамітнення. Напрямом історико-правового процесу мислитель визначив забезпечення свободи людини і суспільства. Правовою формою досягнення цього є становлення правового громадянського суспільства. Це дозволить наблизити і узгодити мораль і право, природне і позитивне право, право і закон, індивідуальну свободу особистості й суспільну свободу. У цьому поєднанні й гармонізації й полягає спрямування історико-правового процесу, а у мірі їх реалізації – його зміст і завдання. Сміслові ознаки змін у державно-правових явищах, прогрес права у контексті забезпечення свободи людини і суспільства стали одними з найбільш значущих досягнень І. Канта у сфері історіософії права.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: ноумен, феномен, право внутрішнє, право зовнішнє, категоричний імператив, суспільний антагонізм, приватне право, еволюція в праві.

ФИЛОСОФИЯ ПРАВА ИММАНУИЛА КАНТА О ЗАКОНОМЕРНОСТИ ИСТОРИКО-ПРАВОВОГО ПРОЦЕССА

Головко А. Н.,

доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина
Заслуженный юрист Украины,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net,
orcid: <http://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

АННОТАЦИЯ: философская система Иммануила Канта является одной из самых сложных и совершенных в истории философии. Особое внимание мыслитель уделил проблемам философии права и философии истории, прежде всего, философии истории права и государства. Кант рассматривал историко-правовой процесс с позиций теории естественного права. Он поставил вопрос о необходимости поиска закономерностей в развитии государства и права и применения философски-правовых методов по исследованию событий истории права и государства. Согласно теории Канта история права, как и права является ноуменом, имеющих внешние проявления (феномены). Мыслитель строил свое учение на следующих принципах: право является мерой свободы; обязательным его чертой является формальное равенство. При анализе содержания историко-правового процесса он опирался на понимание двойственной природы права. Этим он сделал важный шаг к более поздней теории Еринга о субъективном и объективном праве. При этом важное внимание уделялось как вопросам достоинства человека как имманентной признаку ее природы, так и соотношению морали и права в бытии человека, а следовательно в историческом процессе развития государственно-правовых явлений. «Внутренний закон» (то есть мораль и нравственность) должен сочетаться с «внешним законом» (то есть собственно положительным правом). Их соотношение в контексте права как меры свободы и является в развитии сущности процесса истории государства и права. Причинами

общественного развития является антагонизм между общественными и индивидуальными интересами и потребностями, отдельными людьми и социальными группами. Кант первым указал на дуалистическую природу человека: стремление к общению и потребность к уединению. Направлением историко-правового процесса мыслитель определил обеспечение свободы человека и общества. Правовой формой достижения этого является становление правового гражданского общества. Это позволит приблизить и согласовать мораль и право, естественное и позитивное право, право и закон, индивидуальную свободу личности и общественную свободу. В сочетании и гармонизации и состоит направления историко-правового процесса, а в степени их реализации - его содержание и задачи. Смысловые признаки изменений в государственно-правовых явлениях, прогресс права в контексте обеспечения свободы человека и общества стали одними из наиболее значимых достижений И. Канта в сфере историософии права.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: ноумен, феномен, право внутреннее, право внешнее, категорический императив, общественный антагонизм, частное право, эволюция в праве.

PHILOSOPHY OF IMMUNIL KANT'S LAW ON REGULARITY HISTORICAL AND LEGAL PROCESS

Holovko Oleksandr,

Doctor of Laws, Professor,

Honored Lawyer of Ukraine, Head of the Department state and legal disciplines of V.N. Karazin Kharkov National University, Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,

e-mail: golovkoan1967@ukr.net,

orcid: <http://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

ANNOTATION: Immanuel Kant's philosophical system is one of the most complex and sophisticated in the history of philosophy. The thinker has paid special attention to the problems of the philosophy of law and the philosophy of history, first of all, the philosophy of the history of law and the state. Kant considered the legal process from the standpoint of natural law theory. He raised the question of the need to find regularities in the development of law and the state and the application of philosophical and legal methods to study the events of the history of law and state. According to Kant's theory, the history of law as well as law are nouns that have external manifestations (phenomena). The thinker based his teaching on the following principles: law is a measure of freedom; Formal equality is a must. In analyzing the content of the legal process, he relied on an understanding of the dual nature of law. In doing so, he made a major step towards later Eringes' theory of subjective and objective law. At the same time, important attention was paid to the issues of human dignity as an immanent feature of its nature, as well as to the correlation of morality and law in human life, and therefore in the historical process of development of state and legal phenomena. "Internal law" (ie, morality and morality) must be combined with "external law" (that is, positive law itself). Their relation in the context of law as a measure of freedom is in the development of the essence of the process of state history and law. The causes of social development are the antagonism between public and individual interests and needs, individuals and social groups. Kant was the first to point to the dualistic nature of man: the desire for communication and the need for solitude. In the direction of the historical and legal process, the thinker has determined to ensure the freedom of man and society. The legal form of achieving this is the emergence of a legal civil society. This will bring closer and reconcile morality and law, natural and positive law, law and law, individual personal freedom and public freedom. In this combination and harmonization is the direction of the historical and legal process, and in the process of their implementation - its content and tasks. The semantic signs of changes in state-legal phenomena, the progress of law in the context of ensuring the freedom of man and society have become one of the most significant achievements of I. Kant in the field of the historiography of law.

KEY WORDS: noumenon, phenomenon, eternal law, foreign law, categorical imperative, social antagonism, private law, evolution in law.

Вступ. Філософія прагне досягти граничного знання про людину, суспільство і світ. Правова сторона буття досліджується філософією права, а отже саме їй належить досягати і епістемологічних меж пізнання історико-правового процесу.

Однією з найвеличніших постатей у інтелектуальній історії людства є **Імануїл Кант** (1724 – 1804), чий доробок є однією з вершин не лише німецької класичної філософії, а історії філософії й філософії права зокрема. Кант належить до «вічних» мислителів, тих, чия філософська система залишається у центрі уваги й гострих наукових дискусій до сьогодні. Вона є стрункою, логічною й всеосяжною. Порівнятися з нею в історії філософії права можуть хіба що філософські системи Платона, Аристотеля, Гегеля, Маркса та Енгельса, Спенсера. Однак, розуміння вчення Канта, його дослідження є вельми контраверсійним, що спричинило створення величезної кількості наукових досліджень його творчості й доробку. Відтак, як видається, немає потреби **спеціального аналізу поглядів науковців** на вчення Канта, оскільки обсяг не лише статті, а й монографії не спроможний охопити цю проблему.

Постановка завдання дослідження. В умовах відмови від багато десятирічного панування марксистського монізму (у його не найкращому, ленінсько-сталінському трактуванні й варіанті) пошук найбільш універсальних закономірностей історичного, і зокрема історико-правового процесу стали однією з найскладніших задач сучасної фундаментальної юридичної (філософсько-правової, теоретико-правової та історико-правової) науки. Відсутність «єдино вірного» вчення й підходу до пояснення змісту

й закономірностей історичного процесу, у тому числі у сфері права і держави надзвичайно ускладнює знаходження однозначного рішення й однозначної й несуперечливої відповіді.

Однак, як і будь-яке інше ґрунтовне філософське питання, раціональне обґрунтування і розуміння рушійних сил, спрямування і зміст історико-правового процесу як у конкретних державах, так і щодо людства, світу в цілому є таким, яке не можна не розв'язувати, але при цьому неможливо розв'язати. За масштабністю й філософською складністю це питання, на нашу думку, не поступається проблемі змісту права, його сутності. І це по-справжньому грандіозне завдання вимагає звернення до доробку видатних філософів права минулого. Незважаючи на всебічне, глибоке, дискурсивне дослідження філософських поглядів Канта, у тому числі його потужної етичної, моральної й правової складових (бібліографія становить сотні, якщо не тисячі праць у різноманітних країнах Європи і світу), питання щодо юридико-історіософських поглядів великого мислителя, наскільки нам відомо, у подібній вузько-спеціальній площині не ставилося. Саме спроба відповіді на нього, найбільш загальний аналіз цих поглядів і є основним завданням даного дослідження.

Методологія дослідження. Розв'язання завдання дослідження потребує ґрунтовної методологічної бази. Оскільки сучасна методологія і філософії права, і права в значній мірі *опрацьовані самим Кантом*, його надбання вартувало досліджувати *розробленими* ним же *методами*. Найперше, мова йде про метод філософської рефлексії, критично-метафізичний підхід до права як загального явища, виразу волі й трансцендентальної свободи. Загальнофілософське бачення мислителем історико-правового процесу вимагало керування діалектичним підходом, детально опрацьованим великим молодшим сучасником Канта – *Г. В. Ф. Гегелем*. Необхідно було скористатися загально філософськими методами – логічним, системним, герменевтичним, спеціально-науковими, передусім історико-генетичним і формально-логічним.

Результати дослідження. Коло наукових інтересів І. Канта було далеким від історико-правової проблематики, його цікавили найбільш загальні проблеми світобудови, буття, суспільства, пізнання, розуму, людини. Він виклав основи німецької теорії суспільного договору, природних прав людини, правової держави, нормативізму, громадянського суспільства, свободи особи, співвідношення свободи, права і моралі, взаємовпливу моралі, права і держави, поділу влади, мистецтва політичного управління, зовнішньої політики [1]. Це, на нашу думку, відіграло винятково важливу роль не стільки для розуміння підходів до історії держави і права, скільки для визначення її предмета, відділення від загальної історії й від теорії держави і права, методологічного оснащення. І. Кант першим підкреслив значення і високо підніс фундаментальні юридичні науки, до яких належить і історія держави і права: «Чисто емпіричне вчення про право – це голова..., яка може бути прекрасною, але, на жаль, не має мізків» [2, с. 138].

Філософське розуміння права Кантом, по суті, зробило революційний переворот. Його теорія *ноуменів і феноменів* поставила питання пізнання серед інших *«речей-у-собі»* і такого універсального явища як право. Позитивне право – те, у чому право являється для нас як деонтична і головна передумова *належного* у поведінці людей, тобто *феномен*, те, що великий німецький мислитель називав *етичним мінімумом*; те, що вимагає від суспільства державної організації й забезпечення загальнообов'язковості силою державно-правового примусу. Звідси постановка головного питання філософії, що уперше зроблена у повному, чіткому і онтологічному, і епістемологічному сенсі саме Кантом: що таке право у своїй суті, у своєму змісті, у чому його езотеричний сенс. Логічним тут виглядає й розуміння того, що сама *історія права є таким саме ноуменом як і саме право*.

Концептуальна ідея поєднання в бутті людини *права внутрішнього* (моралі) і *права зовнішнього* (власне права), ґрунтована на основному, фундаментальному моральному законі, сформульованому як славнозвісний *категоричний імператив Канта* з необхідністю передбачає незмінність природи людини, її сутності. Адже у одному з місць «Метафізики вдач» мислитель називає категоричний імператив «всезагальним принципом права»: «Правий будь-який вчинок, який або згідно з максимою якого свобода сваволі кожного сумісна зі свободою кожного відповідно до всезагального закону. Тобто, якщо мій вчинок або взагалі мій стан сумісні зі свободою кожного, відповідною з всезагальним законом, то той, хто перешкоджає мені у цьому, неправий, оскільки така перепона (протидія) є несумісною зі свободою, відповідною до всезагального закону. Право пов'язане з правоможністю примушувати» [2, с. 139]. Як видається, тут має місце не лише одне з формулювань категоричного імперативу, а й рефлексування його до сфери права.

Щодо класифікації філософсько-правового вчення Канта точиться чимало дискусій, однак формулювання ним універсального всезагального морального закону і його застосування до правової сфери не «прив'язані» до конкретного історичного періоду, а отже свідчать про розуміння ним основи природи особистості людини як в цілому незмінної. Отже, це безумовно *природно-правове вчення* у його дуже розвиненій, складній і вочевидь *довершеній формі* (спроба перевершити Канта призвела пізніше Гегеля до необхідності створення філософії тотожності, зокрема застосовно права). Поняття природного права і його розуміння неодноразово зустрічається у працях німецького мислителя, тому

важко раціоналістично сприйняти і погодитися з точкою зору окремих російських науковців, що «погляди філософа розглядаються як позитивістські» [див.: 3, с.121].

А природно-правове вчення ще з часів античності говорить про незмінність природного права. Достатньо згадати відомий вислів М. Т. Цицерона: «Будемо ж при обґрунтуванні права виходити з того вищого закону, який будучи загальним для усіх століть, виник раніше ніж який би то не було писаний закон, ... раніше ніж будь-яка держава взагалі була заснована» [4]. Позатемпоральність основного морального закону й визнана століттями існування юснатуралістичної теорії незмінність природного права («природного закону») об'єктивно створювали складність для філософської інтерпретації І. Кантом історико-правового процесу. І дійсно, філософія історії (на відміну від більш пізньої філософської системи Г. В. Ф. Гегеля) не перебувала на першому плані філософського дискурсу Канта.

Якщо система філософії права викладена І. Кантом у значній кількості фундаментальних праць, найбільш значущою серед яких є перша книга «Метафізики вдач», що має назву «Метафізичні начала вчення про право», а також «Критика практичного розуму», «До вічного миру» тощо, то філософія історії займає менше місця. Програмними тут є невеличкі роботи, фактично розвідки «Відповідь на запитання: що таке Просвітництво?» та «Ідеї загальної історії з космополітичного погляду» (у російськомовному перекладі «Ідея всезагальної історії у всесвітньо-громадянському плані»).

Отже, погляди на історичний процес взагалі розглядався мислителем у невеликій частині робіт й під кутом зору розуміння суспільної організації й регулювання відносин правом через співвідношення індивідів, природа яких поєднує раціональність і трансцендентність, свободу, волю і свободну волю. Все це для Канта є гранями розумності, розумної природи людини, і свобода людини, як і її гідність за таких обставин стають основним індикатором у контексті розвитку державно-правових інститутів. Право як міра свободи (а не лише справедливості) робить конкретно-історичні умови забезпечення свободи особистості, ступінь поєднання і взаємозабезпечення свободи і свободної волі усіх індивідів до значної міри змістом історичного процесу розвитку права. Цікаво, що при всій першості Канта в усвідомленні змісту права як міри свободи, щось подібне, хоча звісно й далеко не так обґрунтовано, за вісімнадцять з гаком століть до того, висловлював уже згадуваний Цицерон: «...Якщо греки вкладають у поняття закону поняття справедливості, то ми вкладаємо поняття вибору, але закону все ж властиве й те, й інше» [4]. Як видається, тут мова йде про закон не як збірку позитивних приписів, а про закон як право.

Для аналізу *кантівського розуміння історико-правового процесу* важливо взяти до уваги:

- *пояснення права як міри свободи*: «Природжене право лише одне-єдине – свобода (незалежність від примушуючої сваволі іншого), оскільки вона сумісна зі свободою кожного іншого, відповідною із всезагальним законом, і є те єдине первинне право, яке притаманне кожній людині у силу його належності до людського роду» [2, с. 146];

- *обґрунтування рівності як необхідної умови виконання правом його соціальної функції*: «Природжена рівність, тобто незалежність, яка полягає у тому, що інші не можуть зобов'язати кого-небудь до більшого ніж до чого він зі свого боку може їх зобов'язати...» [2, с. 146];

- при цьому Кант не лише співвідніс *право природне і волевстановлене (позитивне)*, але й, випереджаючи більш пізнє вчення Р. фон Еринга про *суб'єктивне і об'єктивне право*, підійшов до *розуміння* як зв'язку прав і обов'язків, так і *подвійної природи права*: «Загальний поділ прав: 1. Прав як систематичних вчень щодо природного права, яке ґрунтується на одних тільки апіорних принципах, і позитивне (статутарне) право, яке витікає з волі законодавця. 2. Прав як здатності зобов'язувати інших, тобто як законної підстави для них...: основний поділ цих прав – це поділ на природжене і придбане право; перше – це таке право, яке належить кожному від природи незалежно від якого б то не було правового акта; друге – це право, для якого потребується правовий акт» [2, с. 146].

Таким чином, сенс історії правового регулювання в суспільстві об'єктивно необхідно було би, виходячи з логіки міркувань Канта, шукати в самій організації суспільства. І тут цілком доречним є застосування до всесвітньої історії одного із класичних формулювань категоричного імперативу. Мається на увазі, що *до людини слід ставитися як до мети і ніколи як до засобу*. Як видається, у такому розумінні природи людини і природи права останнє виступає як головний інструмент забезпечення співіснування індивідів, запорука цілісності й стабільності суспільства. Звертаючись до історії як змінного феномену, І. Кант мусив урахувати і основні положення власної філософії права про незмінність розумної й моральної природи людини; тобто поставав перед одним із найскладніших можливих завдань методології дослідження суспільних явищ і процесів – про співвідношення в них динамічної й статичної складової.

Розв'язання цієї дилеми великий вчений здійснив завдяки своїй *філософсько-правовій телеології*. Якщо мета людини – слідування моральному закону, а сама людина у суспільному контексті є метою, а не засобом (відповідно до категоричного імперативу), то, логічним є, що, як вказує О. М. Мироненко: «Мета держави як «об'єднання великої кількості людей, підпорядкованих правовим законам» - торжество ідеї права» [1, с. 34]. Ця цитата показує, як О. М. Мироненко вдало і концентровано сформулював *суспільно-правову концепцію І. Канта*. Вона показує бачення мислителем в якості мети

людства тієї ж мети, на яку спрямовано історичний процес розвитку держави і права, адже якщо історія й має певний вектор, то він повинен бути обумовлений метою існування людства. А ця мета в історико-правовому сенсі є не що інше, як «досягнення загального правового громадянського суспільства» [5, с. 6]. А нижче у цій же праці «Ідея загальної історії...» І. Кант деталізує, що не просто правового громадянського суспільства, а «довершеного» [5, с. 8]. Отже, **Кант постулював визначальний вплив світу свободи на хід історичного процесу** [6, с. 22].

Природа людини і її природні здібності не є тотожними, однак якщо перша – це ноумен, то другі – феномени, і вони не є незмінними. Природні здібності людини еволюціонують аж до природного кінця. І мова йде не про конкретну людину, а про людство як таке. Одна із іманентних ознак історії держави і права, історії взагалі є спрямованість вийти зі стану «неповноліття». Такий вихід – є не що інше, як здатність користуватися власним розумом без зовнішнього керівництва: «Просвітництво – це вихід людини із стану свого неповноліття, у якому вона перебуває з власної вини. ... Май мужність користуватися власним розумом! – такий ... девіз Просвітництва» [7].

При цьому **еволюціонує не людина, а людство взагалі.** Це і є **процес історії**, а в контексті інституціалізації суспільства та регулювання відносин у ньому – **історії права і держави**: «Природні задатки людини (як єдиної розумної істоти на землі), спрямовані на застосування його розуму, розвиваються повністю не в індивіді, а у роді» [5, с. 3]. Як видається, з ідеї про еволюцію природних здібностей людини (феноменів) можемо робити висновок про еволюцію природи людини, а отже і природного права (і те, і те є ноуменами), а отже про телеологічну обґрунтованість історико-правового процесу. Зрозумілим стає пізніший висновок **неокантианців** (передусім **Р. фон Штамлера**) про **існування природного права зі змінним змістом** [8, с. 62]. Про застосовність цієї фундаментальної кантіанської ідеї свідчить її логічне продовження уже в ХХ ст. у вченні **А. Кауфмана**: «Кауфман розглядав історично мінливе природне право як таке, що володіє обумовленим тут і сьогодні змістом, який виражав позаюридичні чинники, об'єктивно обумовлені закономірностями буття» [8, с. 123-124].

Отже, І. Кант робить спробу визначити і **мету**, і **напрямок історичного процесу трансформації державно-правових основ буття суспільства**. Але він вказує і на **джерело** цього розвитку, яке так глибоко і всебічно було пізніше опрацьовано Гегелем і з невеличкого філософсько-правового здогаду дійшло опрацювання до масштабів одного з головних діалектичних законів буття й пізнання. Це ідея антагонізму в суспільстві. Слід зауважити, що нею (очевидно, вже у гегельянському викладі) скористалися і **К. Маркс** з **Ф. Енгельсом**, формулюючи всесвітньо-відому класову теорію суспільного розвитку. В основі антагонізму, за Кантом, лежить дуалістичність природи людини: це потреба до спілкування і потреба до усамітнення¹. Він відзначав: «Засіб, яким природа користується для того, щоби здійснити розвиток усіх задатків людей, – це антагонізм у їхньому суспільстві, оскільки він урешті-решт стає причиною їх закономірного порядку» [5, с. 4]. Отже, мислитель попри власну критику теорії органічного розвитку Й. Гердера [див.: 10], **вірив у суспільний прогрес** [11, р. 172].

Філософія права і **філософія історії права І. Канта** мають не лише **телеологічний**, але і **трансцендентально-антропологічний характер**. Події історії, передусім історії державних форм і права відбуваються у просторі й часі в напрямі упорядкування природно-чуттєвих начал, підпорядкуванні їх **морально-правовому удосконаленню людей** [див.: 12, с. 12]. Вона логічно й органічно витікає з вчення Канта про людину, яке започаткувало сучасну філософську й філософсько-правову антропологію. Саме через людину і її природу він вибудовує її взаємозв'язок і взаємодію з іншими індивідами, з суспільством в цілому. Основними ж засобами цього зв'язку є мораль і право, а останнє знаходить свій вираз у власній історії.

Найскладнішим серед завдань, які постають у ході історичного процесу розвитку права і держави, за Кантом є не просто врегулювання відносин між індивідами в суспільстві, а гармонізація (очевидно, за допомогою права) суспільних відносин панування – підпорядкування. Потреба у підпорядкуванні, на його думку, також іманентно належить до рис природи людини, а саме її суспільної, так би мовити, «спілкувальної» складової. У природі людини, в її психології мислитель вбачав неймовірну складність верховної влади: «Верховний глава сам повинен бути справедливим і водночас повинен бути людиною. Ось чому ця задача найскладніша з усіх; більше того, повністю її розв'язати неможливо; з настільки кривого шалівка, як той, з якого зроблена людина, не можна зробити нічого прямого. Лише наближення до цієї ідеї ввірила нам природа» [5, с. 7-8]. Розв'язання цього завдання – це і є історично обумовлений державний лад. Для нього потрібні, за Кантом, **три передумови**:

- правильне теоретичне обґрунтування поняття, природи і ознак довершеного державного устрою (з нашої сучасної точки зору, формується в ході розвитку історії філософії права, історії вчень про право і державу);

- «...протягом багатьох століть набутий досвід» (це є не що інше, як історичний досвід державного будівництва, державності, держави як інституту та відповідного правового підґрунтя);

- «добра воля, готовність прийняти такий устрій» (тут, як видається, І. Кант має на увазі суспільний договір, те, що сьогодні теоретико-правова наука називає легітимністю, легітимацією держави і державної влади та державного ладу).

Звернення до всесвітньої історії як універсального, всеохоплюючого явища І. Канта було, вочевидь, одним із перших у такому загальному масштабі. Думається, що концепція всесвітньої історії Г. В. Ф. Гегеля певною мірою базується на подібному кантівському розумінні. Кант набагато випередив час щодо розуміння правильної природи міждержавних відносин, його критикована і осміяна сучасниками ідея «вічного миру» і всеєвропейської федерації була реалізована майже через два сторіччя у формі Європейського Союзу. Тому логічно, що німецький філософ вважав: розуміння всесвітньої історії (а отже, й історії права і держави) неможливе без звернення до міжнародних відносин, міждержавних стосунків (у тому числі конфліктів і воєн), історії міжнародного права. А зважаючи на те, що у часи Канта етнографічні, археологічні й тим більше компаративістські методи дослідження ранньоправових і ранньодержавних (тобто тих, які не залишили по собі писемного, наративного сліду) суспільств не набули скільки-небудь помітного розвитку, що Кант обґрунтовував **деонтичне значення права як належного щодо світу суцього**, мислитель переважно зводив своє розуміння історії або ж до розвитку ідей і понять, або права і держави: «Історію людського роду в цілому можна розглядати як виконання таємного плану природи – здійснити внутрішньо і для цієї ж мети також зовнішньо досконалий державний устрій як єдиний стан, у якому вона може повністю розвинути всі задатки, вкладені в неї людством» [5, с. 11].

Процес історичного розвитку державно-правових явищ Кант розглядає як еволюцію. Революційні зміни в суспільстві, державному ладі та системі права він вважає менш ефективними не тільки і не стільки внаслідок негативного враження від кривавих подій Великої Французької революції (страху перед її радикалізмом, як стверджували марксистсько-ленінські філософи радянської доби), скільки від **недостатньої ефективності** такого шляху [13, р. 342-343]. Адже правосвідомість не змінюється з такою ж швидкістю, як революційне перетворення держави і права. Кант аргументував це наступним чином: «Завдяки революції можна ... досягти усунення особистого деспотизму і гноблення з боку користюлюбців або владолубців, але ніколи не можливо завдяки революції здійснити істинну реформу способу мислення... Для цієї просвіти потрібна лише *свобода*, ... а саме свобода у всіх випадках *публічно користуватися* власним розумом» [7].

Такий глибокий і небачений до того **філософський аналіз історико-правових явищ і процесів**, всесвітньої історії як такої став винятково важливим методологічним інструментом для тогочасних і тим більше майбутніх дослідників історії права і держави (думається, сучасники були неспроможні оцінити все методологічне багатство і евристичний потенціал кантівської теорії) у переході від описовості до справжнього наукового аналізу історичних явищ і процесів, у першу чергу державно-правових.

Важливе методологічне значення для **науки історії права і держави** мали висновки мислителя про **філософсько-правовий сенс приватного права**, виникнення права власності, які значно випередили свій час і не втратили актуальності до сьогодні. Розвиваючи ідеї **Дж. Локка** щодо важливості відносин власності у переході людства від «природного» до «громадянського» стану і не поділяючи категоричне несприйняття приватної власності **Ж. Ж. Руссо**, Кант показує, що *право власності нерозривно пов'язана із свободою укладання цивільно-правових договорів, тобто свободою взагалі, гідністю людини, здатністю до розумного свободного волевиявлення*. Мислитель наголошував: «...Громадянську свободу тепер ... не можна скільки-небудь істотно порушити, не нанісши шкоди всім галузям господарства, особливо торгівлі...» [5, с.12].

Кант при цьому активно **оперував здобутками римського права**, згадував Ульпіана і користується латинськими термінами «Всі люди первісно (тобто до будь-якого акта сваволі) перебувають в правомірному володінні землею, тобто мають право жити там, куди їх визначила природа або випадок (незалежно від їх волі). Це володіння (possessio), яке відрізняється від місцезнаходження (sedes) як від довільного, тобто придбаного, постійного володіння, є сумісне володіння в силу єдності всіх місць на поверхні землі... Володіння всіх людей на землі, яке передує будь-якому їх правовому акту (встановлене самою природою), - це первісне сумісне володіння... являє собою поняття практичного розуму, яке а ргіогі містить принцип, згідно з яким люди можуть за правовими законами користуватися місцем на землі» [2, с.174].

Формальною основою можливості так званого «**юридичного стану**», як його називає Кант, філософ визначає у вигляді громадської справедливості й правосуддя. Це – та універсальна потреба, яка спонукає людей об'єднуватися в громадянський союз, тобто утворити державу, ґрунтовану на засадах права як механізму забезпечення і водночас обмеження (гармонізації) свободи індивідів. «Такий стан називається також громадянським – на протилежність природному як стану, чужому всім засадам права» [14, 241].

Теоретичні постулати Канта мали настільки універсальний характер, що стали суттєвим чинником для розвитку усіх фундаментальних юридичних наук. Певним обмеженням для них була думка філософа про недосліджуваність процесу виникнення інституту держави в реальній історії: «Шукати свідчення

історії цього механізму марно, тобто добратися до початкового періоду громадянського суспільства неможливо (бо дикуни не складають жодного документа відносно свого підпорядкування закону...)» [2, с. 265]. Отже, підхід до історичного процесу розвитку права і держави, й усвідомлення його закономірностей, сутності й змісту для Канта фактично співпадав з розумінням історії держави і права як відповідно суспільної організації та суспільного регулювання.

Загальноновизнано у науковому і зокрема філософському світі, що Кант є одним із найбільш мудрих і розумних людей в історії, що він досяг практично *межі людських можливостей у галузі спекулятивного раціоналізму*. Будь-які інтерпретації його вчення, безумовно, поступаються оригіналу. Однак, саме наукові досягнення І. Канта показали *обмеженість взаємнопротилежних можливостей інтелектуального пізнання*. Один із наступних персонажів нашого дослідження *Л. Й. Петражицький* століття потому після життя й творчості німецького мислителя дотепно відзначав: «Геніальний філософ Кант сміявся над сучасною йому юриспруденцією з приводу того, що вона ще не зуміла визначити, що таке право. «Юристи ще шукають визначення для свого поняття права», зазначає він іронічно з цього приводу. Він сам працював над вирішенням цієї проблеми, але безуспішно. Після нього працювали над цією ж проблемою багато інших видатних мислителів, філософів і юристів, але і тепер ще «юристи шукають визначення для свого поняття права» [15, с. 92]. Слід зауважити, що й самому Л. Й. Петражицькому, незважаючи не весь оптимізм з приводу власної теорії, дати вичерпну дефініцію права не вдалось. Та й сьогодні, понад століття після цитованого висловлювання, питання повної й всебічної дефініції права ще остаточно не закрите.

Однак, як ми бачили вище, вірогідна неможливість надати одне-єдине неспростовне і неконтраверсійне визначення права не детермінує агностичного ставлення до проблеми пізнання сутності права, а отже і змісту його історії, як і пов'язаної з нею історію державної організації (держави). Розумність людини, її свідомою воля й свобода як усвідомлена необхідність обумовлюють зміст історичного процесу в державі й праві.

Разом з цим, Кант розширив для людства взагалі й для науковців зокрема межі пізнання, підкреслив силу розуму. Лише з його допомогою можна розпізнати сутність предмета (у тому числі й історико-правового дослідження – О. Г.), визначити його внутрішні властивості й причини [16, с. 215]. Саме причинно-наслідковий зв'язок, каузальність суспільних явищ і процесів, які урегульовані правом чи мають правовий характер або вигляд, лежить в основі визнання існування закономірностей у історичному розвитку держави і права.

Викладаючи свої по-справжньому грандіозні філософсько-раціоналістичні конструкції, І. Кант нерідко демонстрував високу загальнонаукову ерудицію, знання фактів з історії держави і права, використовував їх для ілюстрації й логічного пояснення положень і висновків своєї теорії. Так, аналізуючи філософсько-правові аспекти публічного права, філософ звертається до досвіду Англійської та Французької революцій. «Втім, якщо революція вдалася і встановлений новий лад, то неправомірність цього починання і здійснення революції не може звільнити підданих від обов'язку підкорятися в якості добрих громадян новому порядку речей, і вони не можуть ухилятися від чесного підпорядкування уряду, який володіє тепер владою» [2, с. 244].

Висновок. Підсумовуючи, хотілося б вказати на наступне. Завдяки непересічному внеску Канта у розвиток філософсько-правового знання людства і зверненню до історичного процесу у його єдності («всесвітня історія»), йому вдалося одному з перших у Новий час створити досить повну, логічну й послідовну *схему процесу історії права і держави*. Мислитель поєднав індивідуальні риси людини як розумної вольової вільної істоти та суспільства в цілому у формулі довершеного правового громадянського суспільства як мети історичного розвитку; тобто основою його має бути *максимальна відповідність права моралі* (права зовнішнього праву внутрішньому), позитивного права природному праву, індивідуальної, громадянської свободи особистості й суспільної свободи. Незважаючи на те, що і право, і його історичний розвиток є езотеричними, які мають прихований зміст, є ноуменами, речами-в-собі, через феноменологію, через риси речей-для-нас, Кант створив потужний, небачений раніше гносеологічно-методологічний інструментарій для спроби їх пізнання. Історію людства («роду людського») мислитель розглядав передусім як історію права і держави. Метою історії є створення державного ладу, який би відповідав потребам правового громадянського суспільства. Іншими словами, не сформулювавши це чітко й однозначно, як пізніше Р. фон Моль та Г. Гегель, І. Кант, тим не менше, дійшов до ідеї діалектичного поєднання громадянського суспільства і правової держави. Історичний процес, у тому числі розвитку державно-правових явищ, є не лише телеологічним, а й таким, що має певні закономірності, відкриття яких і є, як сьогодні можна логічно констатувати з поглядів Канта, основним завданням фундаментальних юридичних наук (теорії права і держави та історії права і держави). Причини суспільного розвитку, який нерозривно пов'язаний із історією права і держави, полягають у антагонізмі – як між інтересами окремих індивідів, суспільних груп, так і у дуалізмі природи людини (необхідність до спілкування, співжиття, потреба в підпорядкуванні; а з іншого боку, потреба в усамітненні, у власному життєвому просторі, а отже, і у власності). Кант одним із перших сформулював

філософсько-правове підґрунтя методології дослідження історії права і держави (і загальної історії також): «Якщо ... ми вправі допустити, що природа навіть у проявах людської свободи діє не без плану і кінцевої мети, то ця ідея могла би стати вельми корисною; і хоча ми зараз надто короткозорі для того, щоби проникнути до таємного механізму її устрою, але керуючись цією ідеєю, ми могли би безладний агрегат людських вчинків, принаймні, в цілому, представити як систему» [5, с. 13].

ПРИМІТКИ

1. Останнє положення мало велике значення в історії, саме цей індивідуалізм відіграв, на нашу думку, важливу роль у формуванні відносин власності й відповідного інституту, а починаючи з кінця XIX ст. воно отримало вираз у численних теоріях «прайвесі»: детально і всебічно див.: [9].

ЛІТЕРАТУРА

1. Мироненко О. М. Кант Іммануїл. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. Т.3. С.34-35.
2. Кант І. *Метафізика нравов в двух частях. 1797. Сочинения в шести томах*. М.: Мысль, 1965 (Философское наследие). Т. 4. С. 107-438.
3. Берковский Й. Философия истории Канта в современном прочтении. *Философские науки*. 1997. № 3-4. С. 121-143.
4. Цицерон М. Т. О законах. *Философские трактаты*. Електронний ресурс: Режим доступу: <http://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1414880001>.
5. Кант І. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане: Электронная библиотека «Гражданское общество». URL. Електронний ресурс: Режим доступу: <http://www.civisbook.ru>.
6. Гринишин Д. М., Калинин Л. А. И. Кант о сущности человеческого общества и его истории. С. 22: Електронний ресурс: Режим доступу: <http://journals.kantiana.ru>.
7. Кант І. Ответ на вопрос: Что такое Просвещение? Електронний ресурс: Режим доступу: <http://iphra.ru>.
8. Четвернин В. А. Современные концепции естественного права. М.: Наука, 1988. 144 с.
9. Серьогін В. О. Право на недоторканність приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці: монографія. Х.: ФІНН, 2010. 608 с.
10. Кант І. Рецензия на книгу И. Г. Гердера «Идеи философии истории»: Електронний ресурс: Режим доступу: <http://bookuchedia.com>.
11. Wilkins B. T. Teleology in Kant's Philosophy of History. *History and Theory*. 1966. Vol.5, No 2. P.172-185.
12. Лицук А. А. Философия истории Иммануила Канта и Иоганна Готтиба Фихте: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. Екатеринбург, 2000. 19 с.
13. Kain P. J. Kant's Political Theory and Philosophy of History. *Clio*. Vol. 18. 1999. P.325-345. P.342-343. Електронний ресурс: Режим доступу: <http://scholarcommons.scu.edu/phi>
14. Пилинkevич Н. И. История философии права. *Философия та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира*: у 2 кн. К.: Либідь, 2011. Кн.1/Уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий; за ред. І. С. Гриценка. С.101-306.
15. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности: Основы эмоциональной психологии // Петражицкий Л. И. *Вибрані праці*: У 2 кн. К.: Либідь, 2011. Кн.1 /Уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий; за ред. І. С. Гриценка. 448 с.
16. Демиденко Г. Г. *Історія вчень про право і державу*: Курс лекцій. Х.: Факт, 2001. 384 с.

REFERENCES

1. Mironenko O. M. Kant Immanuel. *Juridichna enciklopedija*: V 6 t. T.3. S.34-35.
2. Kant I. *Metafizika нравов v dvuh chastjah. 1797. Sochinenija v шести tomah*. M.: Mysl', 1965 (Filosofskoe nasledie). T. 4. S. 107-438.
3. Berkovskij J. *Filosofija istorii Kanta v sovremennom prochtenii*. Filosofskie nauki. 1997. № 3-4. S. 121-143.
4. Ciceron M. T. O zakonah. *Filosofskie traktaty*. Elektronnij resurs: Rezhim dostupu: <http://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1414880001>.
5. Kant I. Ideja vseobshhej istorii vo vseмирно-grazhdanskom plane: Jelektronnaja biblioteka «Grazhdanskoe obshhestvo». URL. Elektronnij resurs: Rezhim dostupu: <http://www.civisbook.ru>.
6. Grinishin D. M., Kalinnikov L. A. I. Kant o sushhnosti chelovecheskogo obshhestva i ego istorii. S. 22: Elektronnij resurs: Rezhim dostupu: <http://journals.kantiana.ru>.
7. Kant I. Otvet na vopros: Chto takoe Prosveshhenie? Elektronnij resurs: Rezhim dostupu: <http://iphra.ru>.
8. Chetvernin V. A. *Sovremennye koncepcii estestvennogo prava*. M.: Nauka, 1988. 144 s.
9. Ser'ogin V. O. *Pravo na nedotorkannist' privatnogo zhittja u konstitucijno-pravovoj teorii ta praktici*: monografija. H.: FINN, 2010. 608 s.
10. Kant I. Recenzija na knigu I. G. Gerdera «Idei filosofii istorii»: Elektronnij resurs: Rezhim dostupu: <http://bookuchedia.com>.
11. Wilkins B. T. Teleology in Kant's Philosophy of History. *History and Theory*. 1966. Vol.5, No 2. P.172-185.
12. Licuk A. A. *Filosofija istorii Immanuila Kanta i Ioganna Gotdiba Fihite*: Avtoref. dis. ... kand. filos. nauk. Ekaterinburg, 2000. 19 s.
13. Kain P. J. Kant's Political Theory and Philosophy of History. *Clio*. Vol. 18. 1999. P.325-345. P.342-343. Elektronnij resurs: Rezhim dostupu: <http://scholarcommons.scu.edu/phi>
14. Piliinkevich N. I. *Istorija filosofii prava. Filosofija ta enciklopedija prava v Universiteti Svjatogo Volodimira*: u 2 kn. K.: Libid', 2011. Kn.1/Uklad. I. S. Gricenko, V. A. Korotkij; za red. I. S. Gricenka. S.101-306.
15. Petrazhickij L. I. *Vvedenie v izuchenie prava i нравstvennosti: Osnovy jemocional'noj psihologii* // Petrazhic'kij L. J. *Vibrani praci*: U 2 kn. K.: Libid', 2011. Kn.1 /Uklad. I. S. Gricenko, V. A. Korotkij; za red. I. S. Gricenka. 448 s.
16. Demidenko G. G. *Istorija vchen' pro pravo i derzhavu*: Kurs lekcij. H.: Fakt, 2001. 384 s.